

MOĞOL İRANI'NDA TARIM (1231-1339)

Özkan DAYI^{1*+}

¹Dr. Öğr. Üyesi, Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü

*ozkandayi@bayburt.edu.tr

+ORCID: 0000-0001-8192-3445

Öz- XIII. yüzyılın başlangıcında Horasan, İran, Azerbaycan, Irak ve Fars bölgelerini etkisi altına alan Moğol istilası, bu bölgeleri yalnız siyasi ve askerî anlamda değişime ve dönüşüme uğratmamış aynı zamanda içtimaî, kültürel ve iktisadî mecralarda da farklı bir gidişata yöneltmiştir. Bu hali ile çalışmamızın odak noktasını oluşturan mezkûr coğrafyanın, nüfus ve tarım açısından büyük bir yıkıma uğradığı bilinen bir gerçektir. Moğol askerî harekâtının getirdiği tahrip, iktisadî olarak bölgeyi yok oluşun eşine getirmiştir. Özellikle bölgeye valilerin atandığı 1231 tarihinden ve İlhanlı devletinin teşkil edildiği 1256'dan sonra, bu coğrafyayı yeniden mamur hale getirmek için yapılan çalışmalar tarımsal anlamda oldukça dikkat çekicidir. Ele aldığımız dönemde her alanda uygulamaya konulan imar faaliyetlerinin geneline bakıldığında, bozulan iktisadî yapıyı düzeltmek için ilk önce tarımsal üretimi ihya etme hedeflenmiştir. Çalışmamızda XIII. yüzyıl boyunca birçok kez askerî çalkantılara sahne olan bu bölgede, kesin başarıya ulaşamamış olsa da, tarımsal alandaki imar faaliyetlerini ve üretimi özellikle İlhanlı devleti çerçevesinde değerlendireceğiz.

Anahtar Kelimeler- Moğollar, İlhanlılar, Tarımsal Faaliyetler.

AGRICULTURE IN MONGOLIAN IRAN (1231-1339)

Abstract – The Mongol invasion, which affected Khorasan, Iran, Azerbaijan, Iraq and Persian regions at the beginning of the 13th century, not only changed and transformed these regions in political and military terms, but also directed them to a different course in social, cultural and economic media. In this state, the aforementioned geography, which is focus of our study, has suffered a great destruction in terms of population and agriculture. The destruction caused by the Mongolian military operation economically dragged the region into destruction. Especially after 1231 the governors were appointed to the region and after 1256 when the Ilkhanate state was established, the efforts to make this geography prosperous again are remarkable in agricultural terms. Considering the overall development activities implemented in every field, it is aimed to revive agricultural production first in order to correct the deteriorating economic structure. In our study, we will examine this region, which witnessed many military events throughout the 13th century and the zoning activities and production in the agricultural area, which was not successful and interrupted, especially within the framework of the Ilkhanid state.

Keywords – Mongols, Ilkhans, Agricultural Activities.

GİRİŞ

Otrar hadisesi¹ akabinde Cengiz Han'ın Hârizmşâhları takiben İran coğrafyası üzerine görevlendirdiği Cebe ve Subutay Noyanlar, Horasan ve Irak-ı Acem bölgelerini XIII. yüzyılın başlangıcından tahrir etmişlerdir. Selçuklular çağından itibaren bölgenin mamur şehirleri olan Rey, Kum, Save, Kaşan ve Hemedan gibi büyük yerleşim merkezleri uzun zaman kendilerini toparlayamayacak derecede tahrir edilmiştir. Dönemin kaynaklarına göre özellikle Horasan ve Irak-ı Acem bu dönemde büsbütün mahvedilmiş ve bu coğrafya uzun bir dönem iktisadî olarak canlılığına kavuşamamıştır (Nesevî, 1366 hş: 69-70; Reşidüddîn, 1374 hş: 380). Ekonomi ve demografideki bu büyük yıkım, 1220-1290 yılları arasında Horasan'dan Anadolu'ya coğrafyanın tarım sistemini devamlı olarak bir yok oluş sürecine sokmuştur (Petroşevsky, 1344 hş: I, 91).

Moğol istilası ile gelen tarımsal anlamdaki bu çöküş dönemi, bölgedeki üretimi durdurmuş, haliyle bu durum Moğolların hâkim oldukları alanda malî anlamda da sorunlar çıkmasına sebep olmuştur. Hiç şüphesiz canlı bir tarımsal faaliyet, Ortaçağ devletlerinin malî anlamda en önemli dayanağı niteliğindedir. Bu hali ile şüphesiz, Moğol istilasının getirdiği tarımsal duraklama dönemi dolaylı olarak Moğol yönetimlerinin malî durumlarını olumsuz bir şekilde etkilemekteydi. Bu gidişatı önlemek ve iktisadi anlamda büyük bir öneme sahip olan tarımsal üretimi devam ettirmek adına muasır kaynakların aktardığı kısır bilgilere göre, Ögedey Kaan² döneminden itibaren bazı uygulamalara gidildiği bilinmektedir. Bu bağlamda çalışmamızda şu soruların yanıtını bulmaya gayret edeceğiz;

1. Moğol istilasının getirdiği tarımsal tahribatı düzeltmek ve üretime geçebilmek adına 1231-1256 yılları arasında mezkûr coğrafyada yapılan faaliyetler nelerdir ve bu faaliyetlerin kalıcılığı ya da etkisi kaynaklara nasıl yansımıştır?
2. Hülegü'nün³ bölgeye İlhan sıfatı ile atanmasından her alanda olduğu gibi tarımsal alanda da önemli ıslahata imza atan Gâzân Mahmûd Han⁴ dönemine kadar, yani 1256-1295 tarihleri arasında İlhanlı Devleti yöneticilerinin hâkim oldukları bölgelerde tarımsal açıdan ne gibi faaliyetlerde bulunmuşlardır?
3. Okumalarımız sonucunda karşımıza çıkan bir diğer sorun ise, Gâzân Mahmûd Han'ın reformları ve bu yenilik hareketlerinin tarımsal alanda ve üretimdeki etkileri nelerdir?
4. İlhanlı hâkimiyeti boyunca ülke genelinde yetiştirilen tarım ürünleri ve bu ürünlerin ülke geneline dağılımı nasıldı?

¹Otrar olayı hakkında bkz. (Nesevî, 1366 hş: 3840).

²Cengiz Han'ın üçüncü oğlu Cengiz Han'ın çeşitli seferlerine katılmış ve Cengiz'den sonra Moğol hükümdarı olmuştur. (Özgüdenli, 2007: 34, 21-22).

³Hülegü, Cengiz Han'ın torunu ve Tuli Han'ın oğludur. Mengü, Kubilay ve Arık Boga kardeşleridir. (Reşidüddîn, 1374 hş: 560-562, 676; Mîrhand, 1339 hş, V: 195).

⁴Gâzân Mahmûd Han, İlhanlı hükümdarı olan ve İlhanlı tarihinde reformları ile bilinmektedir. (Yuvalı, 1996: 13: 429-431).

Tüm bu sorular doğrultusunda, genel anlamda tarım alanında 1231-1339 tarihleri arasında kapsayıcı, tanıtıcı ve Moğol İrani'nda tarımsal faaliyetleri genel bir bakış açısı ile yansıtan bir çalışmanın olmayışı; bu incelemeyi yapmamızın temel nedeni niteliğindedir. Ayrıca çalışmamızda dönemin tarımsal faaliyetleri ve üretimi üzerine daha çok eğileceğiz, bu sebep ile mezkûr zaman diliminde tarımsal faaliyetlerin malî sistemler üzerindeki etkisi ve tarım uğraşından elde edilen vergilere⁵ değinmeyeceğiz.

Cengiz Han'dan sonra Büyük Moğol Devleti'nin başına geçen Ögedey Kaan zamanından itibaren ziraî ve malî anlamda iktisadî yapıyı güçlendirmek için yapılan faaliyetlerin olduğunu bilmektedir (Reşidüddîn, 1374 hş: 564; Carpini, 2014: 52). Ögedey'in tarımsal üretimi desteklediğinin en güzel örneği *Târîh-i Cihânguşâ*'da yer alan şu hikâyeden iyi bir şekilde anlaşılabilir; *Karakurum bölgesinde şiddetli soğuk yüzünden ziraat yapılamazdı. Fakat onun (Ögedey Kaan'ın) yönetimi sırasında ziraata başladılar, o sırada bir kişi turp yetiştirip ondan birkaç tanesine hediye etmek için Kaan'a götürdü. Kaan, turbu yapraklarıyla birlikte saymalarını emretti. Yüz tane olduğunu öğrenince turpu getiren çiftçiye yüz balış⁶ vermelerini söyledi. Bir kişi gelip o tepenin etrafına birkaç tane badem ve söğüt ağacı dikti, ondan önce kimse orada yeşil bir ağaç görmemişti. Ağaçların yeşerip büyüdüğünü gören Kaan, ağacı yetiştirene her bir ağaç için bir balış vermelerini buyurdu* (Cüveynî, 1329 hş: I, 169-170; Mîrhand, 1339 hş: V, 153; Handmîr, 1333 hş: III, 53). Yine Kubilay'ın⁷ Çin'deki saray yapısı içerisinde çiftçilere arazilerine geri dönmek konusunda yardımcı olmak için tarım destekleme bürosu kurulduğu da bilinmektedir (Marshall, 1996: 120). Tüm bu çabalar, çoğu zaman kesintiye ve başarısızlığa uğrasa da, Moğol döneminde tarımsal faaliyetleri canlandırmak için bir gayretin var olduğu bize göstermektedir.

XIII. Yüzyılda İran Coğrafyasında Tarımın Genel Durumu

Sâsânîler döneminden beri istifade edilen sulama sistemlerinin XIII. yüzyıla gelindiğinde hala bu coğrafyada etkin bir şekilde kullanıldığı bilinmektedir. XIII. yüzyılda genel anlamıyla İran coğrafyasında dört çeşit sulama sisteminin kullanıldığı görülmektedir. Bu sistemler; insan eli ile oluşturulmuş kanallar, akarsular, kanat sistemi (kerhiz/yer altı su kanalları) ve kuyular vasıtası ile oluşturulan sulama sistemi olarak taksim edilebilir (Yâverî, 1359 hş: 43-46). Bu sistem tüm bölgede hem taşrada hem de şehirlerde etkin olarak kullanılmakta idi. Bu sulama sisteminin ayakta kalmasını sağlayan meslek erbabına Kârîzkon veya Kerhîzkon denilmekteydi. Moğol işgalinden sonra Horasan'da sulama sistemi işlerinin çöküşü ile birçok kerhiz kaybolmuştu (Petroşevsky, 1344 hş: I, 214, 216).

⁵ Dönemin tarımsal uğraşları üzerinden alınan vergiler için bkz. (Dayı, 2020: 417).

⁶Cengiz Han zamanında ülkede para birimini sabitlemek için 2,5 kg ağırlığında balış adıyla bilinen altın veya gümüş külçeler esas alınmıştır. (Tûsî, 1388 hş: I, 76; Dihhudâ, 1373 hş: III, 3489).

⁷Kubilay, Moğol devletinin Büyük Kaan'ı olan kardeşi Mengü Kaan tarafından Çin'e gönderilmiş, Çin'in idaresi ile görevlendirilmiş ve Mengü'den sonra Kaan olmuştur. (Özgüdenli, 2006:164).

XIII. yüzyıl itibari ile sulama sitemine baktığımızda, Fars platosunda nehir sayısının azlığı sebebi ile bu bölgede suyun fazlası ile tarımsal anlamda kıymetli olduğunu görmekteyiz. Bu dönemde tarım, “*kanat veya âbyârî*” adıyla bilinen son derece gelişmiş ve yaygın bir yapay sulama sistemi ile desteklenmekteydi. Bu yüzden dağlardaki kaynaklardan gelen suyu tarlalara dağıtmak amacı ile, yer altında uzayıp giden kanallar yapılmıştı.

Daimi akarsuların fazlası ile mevcut olmaması ve bazı mevsimlerde akarsuların kuruyup yok olması sebebi ile kanat ya da kerhiz ismi verilen su sistemi İran coğrafyasında yaklaşık üç bin yıl önce icat edilen bir uygulamaya olarak karşımıza çıkmaktadır. Yer altı suları veya senenin bazı dönemlerinde ortaya çıkan akarsular yer altında depolanmakta ve biriktirilen bu sular, bu iş ile uğraşan ve Hoffârân veya Kerhizkonadı verilen mühendislik bilgisine sahip özel bir meslek sınıfı tarafından yer altı kanalları ile tarım arazilerine ve yerleşim merkezlerine aktarılmaktaydılar (Petroşevsky, 1344 hş: I, 45).

Mesâ'il-i Keşâverzî der İrân adlı esere göre geçmişte sadece Horasan bölgesindeki kanat sayısı kırk iki bine ulaşmaktaydı (Sa'îdlû, 1366hş: 53). Horasan bölgesinde Nişâbü, Herât, İsfareyn, Kain; Kuhistân bölgesinde Bircend, Tûn gibi şehirler hem içme suyu olarak hem de tarımda bu sistemin sularını kullanmakta idiler (Ebrû, 1370: 33). Şunu çok rahat bir şekilde söyleyebiliriz ki; Ortaçağ İrani'nda Hazar denizi kıyısında bulunan ve bol yağış alan Gilân ve Mazenderân bölgelerini hariç tutarak, İran'ın büyük bir bölümünde ziraat kanalları ile taşınan su vasıtası ile yapılmaktaydı (Petroşevsky, 1344 hş: I, 199).

Bu dönemde âbyârî olarak kaynaklarda geçen bu sulama kanalı sistemine ait birçok terim de kullanılmaktaydı. Dönemin kaynaklarında bahsedilen büyük sulama kanalları için nehr, cûy, cûybâr; gözeler için çeşme, ayn, yenbü' veya çoğulu uyun, yenâbi'; kârîz (kerhiz), kanât, kanavât; yeraltı kanalları için dâlân, taht'ul-'arz; yeraltı sularına ulaşmak için açılan kuyulara çâh; yer altı depolarında biriktirilen sular için mesâni', mahzen-i âb; yer üstünde suyun akıp gitmesini önleyen, su muhafaza eden yapılara ise sed, bend ayrıca suyu bulunduğu yerden yukarıya taşıyan teşkilata dolâb denilmekteydi. Yeryüzünde sulama nehirlerden kanallar açılarak veya su kaynaklarından kanallar vasıta ile yapılmakta, yer altı sulama sistemi ise kerhizler yani yer altı su kanalları ve kuyular aracılığıyla yapılmakta idi. Özellikle İran'ın sıcak iklime sahip bölgelerinde buharlaşmayı engellemek için bu sistem, yer altı su kanalları yani kerhizler vasıtası ile yürütülmekte ve antik dönemden itibaren bu sistemi ayakta tutmak için çalışan uzmanların olduğu da bilinmektedir (Petroşevsky, 1344 hş: I, 200-202).

Genel anlamıyla İran coğrafyasında iki şekilde sulama sisteminin daha fazla ön plana çıktığı görülmektedir. Bu sulama sistemlerinden ilki, zemin yüzeyinden açılan büyük sulama kanalları ile yapılmaktaydı, bu sistem daha çok Fırat ve Dicle gibi nehirlerin bulunduğu Irak coğrafyasında oldukça yaygındı. Diğer sulama şekli ise, yer altına alınan kanallar vasıtası ile yapılmaktaydı. Bu tarz sulama tesisatı daha

çok yüksek dağların veya platoların eteğinde bulunan ve rakımı oldukça düşük olan ve kapalı havzalarda bulunan İran platosunun iç kısımlarında uygulanıyordu. Fars ve Horasan eyaletleri bu tarzda tarım yapmakta ve bu sistem oldukça aktif bir şekilde kullanılmaktaydı (Petroşevsky, 1344 hş: I, 201-210).

1231-1294 tarihleri arasında İran coğrafyasının iktisadî durumunu anlamak için Moğol istilasının İran'a getirdiği ağır yıkımı iyi tahlil etmeliyiz. Çünkü bu yıkımın getirdiği sonuçlar uzun bir süre iktisadî hayata da yansiyacaktır (Rezevî, 1388: 58). Moğol istilasının tarım sisteminde, bu sisteme bağlı olan ekonomide ve sosyal yapıda değişiklikler ortaya çıkardığı muhakkaktır.

Bütün sulama sistemlerinde olduğu gibi kanatların da düzenli bir şekilde temizlenmesi gerekmektedir. Yöre halkı Moğol istilası sonucunda katledilince ya da ürküp buldukları yerden uzaklaşınca, kanat sistemi de çöküntüye uğradı ve buna bağlı olarak tarım arazileri kuraklaştı. Tarımın durması, kentlerde iktisadî olarak çöküntüye sebep oldu, şehirler bu yüzyılda eski görkemlerine kavuşamadılar. Ayrıca bu istila döneminde İran'a gelen göçerlerin tarım arazilerini tahrip ederek buraları otlak olarak kullandıkları da bilinmektedir. Özellikle bu yıkımdan, tarımsal faaliyetleri ile ön plana çıkan Horasan bölgesi oldukça etkilendi (Târim, 55: 108). Böylece tarım alanında sulama sistemlerinin tahribi, ziraat ile uğraşan çiftçilerin katledilmeleri veya bölgelerini terk etmelerine ek olarak tarım arazilerinin otlaklara çevrilmesi yüzyıllardır tarıma dayalı olan İran iktisadını büyük bir çöküntüye uğratmıştır.

Ögedey Kaan Zamanında Horasan'da Tarımın İhya Çalışmaları

Ögedey Kaan zamanında Horasan'ı idari açıdan yönetmesi için valilik ile görevlendirilen Körgüz⁸, aynı zamanda bölgeyi ihya ve himaye etmiştir (Âştiyânî, 1374 hş: 168). Körgüz, özellikle Tus şehrini ihya etmiş, devlet hazinesini burada toplamış ve yeni bağlar kurmuştur. Bu dönemde Horasan memleketlerinin büyükleri sokakların imarı ve kanatlarının (su kanallarının) temizlenmesi ile meşgul olmuşlardır (Petroşevsky, 1344 hş: I, 122). Aynı zamanında Herât'taki kanatlar ve nehirler ihya ile Herat iskâna açıldı (Cüveynî, 1329 hş: II, 238). Körgüz'ün Horasan valiliği döneminde vergiler güzel bir şekilde toplanmış ve düzenlenmiş, onun zamanında merkez olan Tus şehri su kanallarının açılması ve imâr faaliyetleri ile bayındır bir hale gelmiş, Horasan vilâyetinin işleri adalet ve güven içerisinde yoluna girmeye başlamıştır. (Âştiyânî, 1374 hş: 167-168).

Tüm Horasan'da olduğu gibi özellikle Herât ve çevresinde Ögedey Kaan zamanında tarımsal anlamda bazı düzenlemeler yapılmıştır (Handmîr, 1333 hş: III, 51). Bölgeyi ihya etmek için Şerâfeddîn Hatip, Emîr İzzeddîn Mukaddem, Cemâleddîn Malanî, Abdülmelik Yezdevî, Muhammed Hasan Peraş, Muhammed Dâna, Pehlivanşâh-ı Vere, Fahreddîn İmâdeddîn Mübârek, Sa'îd-i Badgisî, Mahmûd

⁸Körgüz, Ögedey Kaan zamanında Horasan bölgesine vali olarak atanmıştır. Bkz. (Mîrhând, 1339 hş: V, 186-187; Cüveynî, 1329 hş: II, 225-227, 240, 242, 271).

Beg-i Fûşengî gibi ileri gelenler 1237-1238'de Ögedey Kaan'ın emri ile Türkistan'dan Herât'a gelmişler, Herât'ın imarı için Herât Camisi'nde meşveret etmişler, sulama kanallarının onarılarak halka tohum verilmesi yönünde karar almışlardır (Handmîr, 1333 hş: III, 51; Herevî, 1381 hş: 26-28; İsfizârî, 1339: II, 110-111). Bu dönemde Emîr İzzeddîn Mukaddem, İncili Kanalı'nın tamirini yaptırmış ve tarımsal anlamda bu kanalın kullanıma açılmasını sağlamıştır (Handmîr, 1333 hş: III, 51; Herevî, 1381 hş: 33; Hâfî, 1341 hş: II, 310). Ögedey Kaan zamanında bir Uygur Türkü olan Emîr Harlıg, Herât ve civarına vali olarak tayin edilmişti. Harlıg şehri dolaşmış ve esnafa destek olunması gerektiği konusunda kararlar almıştır (Herevî, 1381 hş: 29-30). Emîr Halıg ile meşveret yapan, Herât'ın ileri gelenlerinden olan Melik Mecdeddîn; tarım alanlarından kullanılmasına üzere inşa edilen Cûy-i Elencân kanalında birkaç gün bizzat çalışmıştır (İsfizârî, 1339: II, 119).

1256-1295 Yılları Arasında İlhanlı Devletinde Tarımın Genel Durumu ve İhyası

Ögedey Kaan'dan sonra Mengü Kaan⁹ dönemine kadar Moğol devletinde meydana gelen siyasî istikrar boşluğunda, Horasan ve İran coğrafyasında tarıma dair bir şeylerin yapıp yapılmadığı hakkında bir bilgiye çağdaş kaynaklarda tespit rastlayamıyoruz. Fakat Mengü Kaan'ın tahta çıkmasından sonra Yakınoğru coğrafyasındaki Moğol faaliyetlerini devam ettirmesi görevi ile Hülegü'nün İran coğrafyasına gönderilmesi ile mezkûr bölgede yeniden imar alanında bazı girişimlerde bulunulduğunu görmekteyiz. Hülegü'nün 1256'da Ceyhun nehrini geçmesi ve Horasan'a gelmesi bu anlamda oldukça önemlidir.

Hülegü'nün Ceyhun nehrini geçip Horasan'a girmesi ile tahrip olan Horasan civarındaki sulama sistemleri için yeni bir dönemin başladığını söyleyebiliriz. Zira Hülâgu'nun emri ile Habuşan mahallindeki bozulan suyollarının imar ettirildiği bilinmektedir. Hatta bu sırada Hülegü'ye tabii devlet adamlarının imar faaliyetlerine başladığını görülmektedir (Mîrhand, 1339 hş: V, 268-269; Handmîr, 1333 hş: III, 102-104).

1220-1222 yılları arasında özellikle Horasan bölgesinde Moğolların eli ile büyük bir tahribat olmuştu. Hülegü'nün bölgeye gelmesinden önce İran coğrafyasının farklı yerlerinde bulunan sivil yöneticilerin istilânın getirmiş olduğu yıkımı ve iktisadî çöküşü ortadan kaldırmak adına çabaladıkları anlaşılmaktadır. Hülegü'nün bu bölgeye gelmesi ve İlhanlı devletinin tesis edilmesi bu yıkımın etkilerinin azaltılması için tedbirlerin alındığı bir dönem olsa da, Çağataylıların Horasan bölgesine 1269, 1295 ve 1318'de seferler düzenlemeleri Horasan'ı iktisadî ve zirâî yönden menfi etkilemekteydi. 1220-1222 tarihleri arasında meydana gelen tahribatın boyutları ise çok fazla idi. Hatta 1276'da İlhan Abaka¹⁰, Horasan bölgesinde bulunan Melik Şemseddîn

Kert'e¹¹ asker göndermek istemiş, fakat onun bu isteğine devlet adamları karşı çıkmışlar ve Horasan bölgesinin harap olduğunu söylemişler, bu memlekete asker gönderildiği takdirde Horasan'ın tamamen harap olacağına değinmişlerdir (Petroşevsky, 1344 hş: I, 123).

XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Hülegü zamanından beri İlhanlı Devleti'nde önemli idari mevkilere gelen Cüveynî ailesinde Şemseddîn Muhammed Cüveynî¹² ve kardeşi Ata Melik Cüveynî¹³, sulama hususundaki faaliyetleri ile de dikkat çekmektedirler. Bu dönemde Şemseddîn Muhammed Cüveynî, Hemedan'ın Elvend dağından kaynağını alan Kâvmâsârûd üzerinde bir sed yaptırmış, bu seddin suları Âve ve Sâve'de tarım için kullanılmıştır (Petroşevsky, 1344 hş: I, 209). Şemseddîn Cüveynî, tarımda kullanılmak için akarsular üzerine sedler de yaptırmıştır. Onun zamanında Esedâbâd tarafından Mâmşânârûd suyu Hemedan'a, yine Sehend, Kerec ve Morgzâr-i Kîtû dağlarından kaynaklar Hemedan ve Sâve'ye ulaştırılmış, Ucan ve Meraga dağlarındaki seksen kaynak suyunu bir su köprüsü vasıtası ile Sefidrud nehrine ulaştırarak tarım için kullanıma sunulmuştur (Şa'bânî- Emîrî, 16: 111). Şemseddîn Cüveynî'nin Serah'ın içilebilir suyu üzerine sedyaptırarak bir gölet yaptırdığı, Meraga ve Ucan dağları civarından doğan su kaynaklarından otuz iki tane çeşme yaptırdığı da bilinmektedir (Âştîyânî, 1374 hş: 201-202; Müstevfî, 1342 hş: 221-224).

Şemseddîn Cüveynî'nin vezareti zamanında Irak-ı Arab bölgesinde tarımın İlhanlı devletinin diğer bölgelerine göre daha iyi olduğu Şemseddîn Cüveynî'nin teşviği ile tarımsal üretimin devam ettiği de bilinmektedir (Uyar, 2020: 78). Ata Melik Cüveynî, Fırat nehrinden Anbar, Kufe ve Necef şehirlerine içilebilir suyolları yaptırmış, bu sular Necef şehrine ulaşmıştır. Anbar ve Necef arasındaki arazi tarım için kullanılabilir bir hale getirilmiştir. Bu bölge bol ağaçlı ve yüz elli köyün iskân edildiği bir alan haline getirilmiş ve imar faaliyeti yüz bin dinara yapılmıştır (Şîrâzî, 1346 hş: 33-34). Ata Melik'in çiftçilerden alınan vergiyi azalttığı ve Irak bölgesinde daha çok tarım arazisi oluşturmak için uğraştığı bilinmektedir (Şa'bânî- Emîrî, 16: 114).

Ata Melik Cüveynî, Irak bölgesinde sadece sulama kanalları ya da içme suyu temin etmek için faaliyetlerde bulunmamış, aynı zamanda özellikle Bağdat ve civarında meydana gelen su taşkınlarını ve selleri önlemek için çalışmalarda bulunmuştur. Sel yolu ya da sel yatağı yapım işi, Gâzân Mahmûd Han ve Reşdüddîn Fazlullah zamanına kadar uzamıştır (Şa'bânî- Emîrî, 16: 115-116; Beyânî, 1993: 399). Ayrıca Cüveynî, kuşatma sonrası Bağdat şehri mamûr hale getirdiği gibi yüz bin dinâr harcayarak Necef şehrine bir

¹¹Şemseddîn Muhammed Kert ile ilgili olarak detaylı bilgi için bkz. (Şîrâzî, 1346 hş: 47-51; Herevî, 1381 hş: 39-42; Benâketî, 1348 hş: 414).

¹²Vezir Şemseddîn Muhammed Cüveynî (1263-1284), Hülegü'nün Ön Asya'ya gelmesine kadar otuz beş yıl batı bölgesinde yüksek dereceli Moğol idarecilerinin yanında kâtiplik yapmıştır. Hülegü'nün ölümünden sonra tahta geçen Abaka zamanında da görevini sürdüren Cüveynî, böylece İlhanlı devletinde uzun süre hizmet etmiştir. Argun zamanında Şemseddîn Cüveynî, 16 Ekim 1284'te Tebriz'e yakın bir yerleşim yeri olan Aheryakınlarında şehit edilmiştir (Reşidüddîn, 1374 hş: 811; Şebânkâreî, 1343 hş: 266; Âştîyânî, 1328hş., a., I-II: 233).

¹³Vezir Şemseddîn Cüveynî'nin kardeşi olup Bağdat bölgesinde İlhanlılar adına idarecilik yapmıştır. Bkz. (Dihhudâ, 1373 hş., X: 14065).

⁹Mengü Han, Moğol İmparator (1251-1259) Tuli'nin oğlu Cengiz Han'ın torunu, Hülâgu'nun büyük kardeşidir (Reşidüddîn, 1374 hş: 580).

¹⁰Abaka Han (1265-1282), Hülegü'nün oğlu ve İlhanlı Devleti'nin ikinci hükümdarıdır. Bkz. (Reşidüddîn, 1374 hş: 743, 777-779).

suyolu da açtırmış, Fırat nehrinin tatlı suyunu Kufe'ye ulaştırarak tarım için kullanılmasını sağlamıştır (Ârifnîyâ, 74-73: 34).

1295-1339 Yılları Arasında İlhanlı Devleti'nde Tarımın Genel Durumu

İlhanlı ülkesinde tarımsal anlamda en çok yatırımın ve faaliyetin mevcut olduğu dönem olarak 1295 sonrası yani Gâzân Han'ın tahta geçişiyle başlayan süreç kendi göstermektedir. Özellikle Vezir Reşîdüddîn Fazlullah'ın gayretleri ile hususen Irak-ı Arab, Malatya ve Diyâr-i Bekr bölgesinde tarımsal sulama anlamında büyük projelerin hayata geçirildiğini görmekteyiz. Ayrıca Fazlullah'ın tarımsal bitkilere ve uygulamalara özel ilgi göstermesi bu dönemi tarım faaliyetleri için ilgi çekici kılmaktadır.

1270 tarihinde Abaka zamanında Çağataylıların¹⁴ Horasan'a taarruz etmeleri, sonrasında 1270-1285 yılları arasında Moğollardan Nekûderilerin¹⁵, Horasan'da devamlı tahribatta bulunmaları bölgeyi tarımsal üretim anlamında oldukça olumsuz etkilemiştir (Reşîdüddîn, 1374 hş: 746; Handmîr, 1333 hş: III, 140). 1270, 1288, 1289, 1308 ve 1319 yıllarında yaşanan Herât bölgesinde yağmalama ve tahrip etme hareketleri devam etmiş, bu da beraberinde tarım alanında başlayan genel çöküşün devam etmesine sebep olmuştur (Petroşevsky, 1344 hş: I, 125-127).

Bu dönemde İlhanlı ekonomisi hayvancılık eksenine oturmuştur. Özellikle Doğu Anadolu, Azerbaycan ve Zagros bölgesindeki yaylak alanlar konargöçerlerin yoğun olarak hayvancılık yaptıkları yerler idi. Genel olarak bu göçerler tarım yapılan bölgelere ve akarsulara komşu olarak yaşamaktaydılar. Yine askerî hareket zamanında devlet bu göçerlerden yardım almakta idi. Ordular hareket ettiklerinde onlarla beraber hareket eden sayısız hayvan sürüleri özellikle tarım arazilerine büyük zararlar vermekte idi (Petroşevsky, 1344 hş: I, 128-129). Yine *Dustur'ul-Kâtib*'te askerlerin yağmasından geçişleri sırasında tahillara verdikleri zarardan şikâyet eden köylüler olduğunu görmekteyiz. Ayrıca bu dönemde göçerlerin zorla köylülerin mallarına el koyduğuna, ziraatın bu yüzden yapılamadığına ve köylünün fakir düştüğüne de eserde zikredilmektedir (Petroşevsky, 1344 hş: I, 130-131).

Petroşevsky eserinde, Kuhistan tarafında ziraatın tamamen durduğuna, Yezd bölgesindeki kerhizlerin kum ile kapandığına değinmektedir. Doğu Karadeniz dağlarının güneyinde ve Bayburt-Erzincan arasında kalan bölgeye Moğol göçerlerin yerleştiği, bölgeye zarar verdikleri ve bölgedeki köylülerin birçoğunun esir alındığı veya bölgeden firar etmişlerdir. Zengezur bölgesinde ise bin dört yüz köyden XIII. yüzyılın sonuna gelindiğinde 682 köyün geriye kalmıştır (Petroşevsky, 1344 hş: I, 133, 135, 136).

Bu dönemde Irak'ta ise, Fırat ve Dicle nehirlerinden açılan su kanalları tarım için kullanılmaktaydı. Huzistan bölgesinde ise Karun nehrinden tarımda istifade ediliyordu. Hamdullah Müstevfi'ye göre, İlhanlılar otuz beş büyük nehirden âbyârî

yani sulama kanalı olarak istifade etmekteydiler. Decil-i Tester (Kârûn), Âb-i Dezfûl, Morgâb, Zenderûd, Sefidrûd, Şâhrûd, Ferâhrûd, Kerhe, Curcân, Herîrûd, Hîrmend (Hilmend) bu nehirlerden sayılabilir. Genel itibari ile bu nehirler, Azerbaycan ve Huzistan bölgelerini sulamakta idiler (Müstevfi, 1342 hş: 208-220).

Fars bölgesinde ise, tarımda kullanılan üç büyük sed (baraj) bulunmaktaydı. Selçuklular tarafından XII. yüzyılda inşa ettirilen Sed-i Fahrîstan ve Sed-i Kasar, Buveyhîlerden 'Aduddevle (939-983)¹⁶ tarafından yaptırılan Sed-i 'Adudî'den Moğol hâkimiyeti döneminde de istifade edildiği anlaşılmaktadır (Müstevfi, 1342 hş: 218-219; Petroşevsky, 1344 hş: I, 205). Bu dönem içerisinde ordunun tarım arazilerinden geçmesi yüzünden zarara uğrayan çiftçilerin kedhuda başkanlığında dîvâna başvurdukları ve o yılki vergiden muaf tutulmaları ile ilgili taleplerinin olduğunu görmekteyiz (Nahçivânî, 1976: 274-275).

Dönemin şair ve yazarları tarafından her fırsatta yöneticinin çiftçiye adil davranması konusunda ikazların yapıldığı da bilinmektedir. Nahçivânî de eseri *Dustûru'l-Kâtib*'de bu konuya şöyle değinmiştir;

اگر شاه داد آیین بود کشاورز را بیل زربین بود

Şâh yasayı uygularsa, çiftçinin küreği altın olur (Nahçivânî, 1964: 171).

Reşîdüddîn'in önemli tarımsal faaliyetleri arasında büyük sulama kanalları inşa ettirmesi ve bu kanalların etrafında yeni köylerin imar edilmesi gösterilmektedir. Fazlullah'ın mektuplarının bir araya getirildiği *Mekâtibât-i Reşîdî* adlı eserde Musul, Malatya ve Diyâr-i Bekr taraflarında bu projelerin hayata geçirildiği anlaşılmaktadır. Diyâr-i Bekr ahalisine ve Anadolu hâkimi olarak zikredilen oğlu Celâlüddîn'e gönderdiği mektuplarda; bölgede yaşayan hâkimleri, naiplerin, kadınların, seyyidlerin, reyanın ve göçerlerin bu kanal çalışmasına dâhil olmaları istenmiş ve Diyâr-i Bekr, Diyâr-i Rebî'a ve Diyâr-i Bekr'e yakın coğrafyalardan kanal inşaatına mezkûr yerlerden yirmi bin kişinin iş gücü olarak toplanması talep edilmiştir. Nehr-i Müstecidde-i Reşîdî olarak adlandırılan ve Dicle nehrinden bir kanal açılarak oluşturulan bu yeni nehrin etrafına on dört yeni köy Reşîdüddîn'in mektubunda belirttiği isimlere göre nehrin iki yakasında da inşa edilecektir (Hemedânî, 1947: 244-245).

Yine Reşîdüddîn'in Anadolu'da memur olan oğlu Celâlüddîn'e gönderdiği mektupta, Malatya bölgesinde Fırat nehrinden bir kanal açılmak sureti ile yeni bir sulama ve nehir inşası projesinden bahsedilmektedir. Bu yeni nehre Gâzân Mahmûd Han'a atfen Nehr-i Müstecidde-yi Gâzânî ismi verilmiştir. Kanal etrafına on köyün kurulması ve Anadolu'dan bu kanal kazısında çalışmak üzere iş gücü toplanması hususu mektupta belirtilmiştir (Hemedânî, 1947: 246-247). Ayrıca Fazlullah'ın kurucusu olduğu Reb'î Reşîdî yakınında kanallar ile su getirilerek bağların kurulduğu

¹⁴ Çağatay hanlığı, Cengiz Han'ın oğlu Çağatay'ın Türkistan bölgesine hâkim olarak kurduğu Moğol devletidir. Bkz. (Yuvalı, 1993: 8, 177-178).

¹⁵ Çoğunlukla Çağataylılara tabii olan ve Horasan'ın doğusunda dağınık olarak yaşayan Moğol kabilesidir. Bkz. (Subaşı, 2019: LXXXIII, 853-886).

¹⁶ Aduddevle, Buveyhîlerin dördüncü hükümdarı olup 978-983 tarihleri arasında hüküm sürmüştür. (Şebânkâreî, 1343 hş: 91).

aktarılmaktadır (Kâşânî, 1348: 116). Bu dönemde Fırat nehrinden açılan bir sulama kanalı ile Kerbelâ'ya tarımsal alanda kullanılmak için su götürülmüş ve şehrin etrafında geniş bağlar, bostanlar ve tarım arazileri oluşturulmuştur (Rahmetî-Fellâhî, 26: 83).

Gâzân Han zamanında Çin ve Hindistan gibi ülkelere elçilerin çeşitli bitki ve ağaçların temini hususunda gönderildiği bilinmektedir (Yûsuffî-Alîasl, 20: 194). Gâzân Han'ın sadece İlhanlı ülkesi içerisinde tarımsal faaliyetlerle meşgul olmaması, aynı zamanda yurt dışında da İlhanlı ülkesinde tarımı geliştirmek tarım ürünlerini çeşitlendirmek için elçiler vasıtası ile girişimlerde bulunduğunu söyleyebilir.

Horasanı her fırsatta tahrip eden Neküderiler, Gâzân Han zamanında Emîr Nevruz'un çabaları sonucunda Horasan ve Herât'tan uzaklaştırılmışlardı. Tarımsal faaliyetleri ile ön çıkan Herât ve çevresinde İlhanlılar tarafından asayiş sağlanınca Neküderi baskısı sebebi ile dağılan Herât ahalisi Gâzân Han'ın fermanı ile bölgeyi tarımsal anlamda mamur etmek için tekrar toplanmaya başlamışlardı (Herevî, 1943: 384).

Nahçivânî'nin *Dustûru'l-Kâtib*'te aktardığına göre, Tebriz yakınlarındaki Mehrânîrûd nehrinin taşması üzerine Tebriz ve civarında bir sel felaketi meydana gelmiş, bu taşkının sebebi olarak da önceden Mehrânîrûd yakınlarında bulunan ve taşkın önlemek amacı ile inşa edilen su kanalının kullanılamaz hale gelmiş olması gösterilmektedir (Nahçivânî, 1976: 481). Ayrıca bu dönemde Mehrânîrûd ve Acı Çay sularının Tebriz yakınlarında sulama için kullanıldığı da bilinmektedir (Yûsuffî-Alîasl, 20: 196). Bu detay bize dönem içerisinde sadece tarımsal sulamada kullanılmak için kanalların inşa edilmediğini ayrıca su baskınlarını engellemek için de kanalların yapıldığını göstermektedir.

Dustûru'l-Kâtib'te kendilerine iktâ verilen askeri yetkililerin imaret ve ziraatla de meşgul olmalarına değinilmiş, resmî yazışmalarda ziraatla uğraşan köylüye nasıl hitap edilmesi gerektiği bahsedilmiştir (Nahçivânî, 1976: 187, 371). Yine çiftçiye gereken tohumun verilmesi, sulu ve kuru tarımın yetkililerin gözetiminde olması hususunda detaylı bilgiler Nahçivânî tarafından aktarılmaktadır (Nahçivânî, 1976: 379-380). Ayrıca reayanın otuz yıl boyunca aralıksız bayındır hale getirdiği tarım arazilerinin mülkiyetinin araziye mamur edenin hakkı olarak görülmekteydi (Rahmetî-Fellâhî, 26: 81).

İlhanlı Ülkesinde Tarım Ürünleri

İlhanlı ülkesindeki tarım ürünlerine dair detaylı bilgileri iki kaynak eser üzerinden edinmekteyiz. Bu kaynaklar, Hamdullah Müstevfî'nin *Nuzhet'ul-Kulûb* ve Reşîdüddîn Fazlullah'ın *Âsâr ve İhyâ* adlı eserleridir. Özellikle bu iki eser, İlhanlı dönemi tarımsal faaliyetlerine ve tarım tekniklerine yer veren önemli kaynaklar niteliğindedir. Bu kitaplar aslında Gâzân Mahmûd Hân döneminde yapılan tarım reformlarını sonucunda Moğol istilası sonrasında İlhanlı ülkesinde kısada olsa, tarımsal bir kalkınma döneminin yaşandığını da bizlere göstermektedir. Eserlerin içeriğine bakıldığında tarımsal

ürünlerin yanında ziraî uygulamalar, sulama sistemleri ve usulleri, tarımsal ekim teknikleri hakkında detaylı bilgiler verilmektedir. Bu kaynak eser, İlhanlı dönemi ekonomik faaliyetleri daha iyi anlamız açısından tarih araştırmacıları tarafından mutlaka değerlendirilmelidir.

Hamdullah Müstevfî-yi Kazvîni'nin eserindeki İlhanlı devleti idarî taksimat anlayışına göre, İlhanlı ülkesinde yetiştirilen ürünleri aktaracağız;

Irak-ı Arab: Hamdullah Müstevfî eseri *Nuzhet'ul-Kulûb*'ta, Kufe şehrinin suyunun Fırat nehrinden karşılandığına, yine Kufe'de hurma bahçelerinin fazlalığına ve burada yetiştirilen karpuzun diğer bölgelerden daha büyük olduğuna değinmiştir. Bağdat'ın sıcak iklim meyveleri ve hurması diğer yerlerden daha güzel olduğunu belirten eser, pamuk ve tahılın bu bölgede çok iyi yetiştiğini de belirtmektedir (Müstevfî, 1342 hş: 30, 34).

Nuzhet'ul-Kulûb'a göre, bu dönemde Basra'da çok fazla bağın bulunduğu ve bu bağların Şat'ul-Arab suyu yükseldiğinde sulandığı, Basra'nın hurmasının kaliteli olup Hindistan ve Çin gibi memleketlere ihraç edildiğine dikkat çekilmekte ve ayrıca Basra'da nar da yetiştirilmektedir. Yazar, Dicle kenarında bulunan Tikrit şehrinde yılda üç kez karpuz hasadı yapıldığını aktarmakta, Tikrit'e yakın Hadise şehrinde birçok bağ bahçenin olduğu ve bu bahçelerin sularını Dicle nehrinden aldığını söylemektedir (Müstevfî, 1342 hş: 39-40).

Kazvîni'ye göre, Irak-ı Arab bölgesinde yer alan Hille kentinde dönem itibarı ile yoğun hurma bahçeleri mevcuttur; Bağdat ve Vasıt arasında bir yerleşim olarak belirtilen Deyr-i 'Âkûl şehrinde de hurma bahçelerinin fazlalığına değinilmektedir. Eserde Medain şehrine yakın olan Rumiye'de tarım ürünlerinin bol olduğuna değinilmiş, Sadreyn şehrinde bol hurma ve tahıl yetiştirildiğine ve buranın tarımsal sulama ihtiyacının Fırat nehrinden temin edildiğine yer verilmektedir. Bakuba şehrinde ise bol hurma turuncgil yetişmekte ve buranın suyu Nehrevan ırmağından karşılanmakta ve bütün köylerin tarım arazileri bu nehir sayesinde sulanmaktadır. Yine eserde Mâhûl yerleşiminin Bağdat'ta yakın bir konumda olduğundan burada tarımın Fırat nehri suları ile yapıldığından bahsedilmektedir (Müstevfî, 1342 hş: 40-42). Irak bölgesi hakkında Müstevfî'nin verdiği bilgilere göre, Numaniye'de Hurma bahçeleri bulmakta, Heyt kasabasında hurma, ceviz, badem ve portakal yetişmekte ve bölgeden geçen Fırat nehrinin her iki kısmı bağlarla çevrilidir (Müstevfî, 1342 hş: 46-47).

Reşîdüddîn Fazlullah Hemedânî eseri *Âsâr ve İhyâ*'da buğday ve arpa yetiştiriciliğine uzun ve detaylı bir bölüm ayırmış, buğday ve arpa yetiştiriciliği hakkında bölgelere göre değerlendirmeler yapmıştır. Buğdayın özellikle Bağdat ve çevresinde Fırat nehri suyu kullanılarak bolca yetiştirildiğine, tahıl yetiştiriciliği için yine bu bölgede kuraklık ve yağış durumu göz önünde tutularak nehirlerin önlerinin kapatıldığına ve biriken suyun tahıl tarımı için kullanıldığına

hatta Horasan bölgesinde de bu tarz sulama tekniği ile tahıl yetiştirildiğine, sonradan mamur hale getirilen Medain ve Gazne bölgesinde de buna benzer uygulamalar yapıldığına, büyük nehirlerin bulunduğu tüm vilayetlerde bunun gibi tarımsal amaçlı sulama sistemlerinin mevcut olduğuna değinilmektedir (Fazlullah, 1368 hş: 121-123, 134).

Yine *Âsâr ve İhyâ*'da, Bağdat'ta turâb adı verilen bir tür buğday ve arpa saklama usulünün kullanıldığından bahsedilmektedir. Bu sakla usulüne göre, yüz men¹⁷ tahılda on men toprak bulunmakta ve bu toprağın tahıl içindeki nemi aldığına böyle arpa ve buğdayın tazeliğini muhafaza ettiğine değinilmektedir. Reşidüddîn eserinde, yeni dikilen ağaçların bulunduğu yere tahıl ekilmesinin ağaç gelişimini olumsuz etkilediğine, Gürcistan bölgesinde ise on altı hatta yirmi hayvanın çektiği pulluklar (kotanlar) ile tahıl arazilerinin sürüldüğü bilgisini paylaşmaktadır. Reşidüddîn'e göre; önemli zirai ürünlerden biri olan şeker kamışı ise Bağdat, Vasit, Bem ve Mekrân bölgesinde yetiştirilmekteydi (Fazlullah, 1368 hş: 182-183). Müstevfi, Irak-ı Arab bölgesine yakın olan Huzistan bölgesinin tarıma çok uygun olduğundan, bu bölgede tahıl ve pamuk tarımı yapıldığından, Cund-i Şapur ve Hüveyze'de şeker pancarı yetiştirildiğinden bahsetmektedir (Müstevfi, 1342 hş: 110-111).

Irak-ı Acem: Fazlullah'ın *Âsâr ve İhyâ* adlı eserinde, Isfahan için gereken su ihtiyacının, Zend nehrinden alınan su kanalları ile karşıladığına değinmektedir. Isfahan'da elma, armut, üzüm, ayva ve karpuz gibi meyvelerin çok iyi yetiştiğini eserde vurgulamaktadır (Fazlullah, 1368 hş: 48-49; Fazlullah, 1368 hş: 12, 14-15). *Nuzhet'ul-Kulûb*'ta ise Isfahan yakınlarındaki Kahab bölgesinin sulama ihtiyacını diğer bölgelerin aksine Zend ırmağından değil de Kariz ırmağından karşıladığına, Isfahan'a yakın olan Firûzân bölgesinin Zend nehri etrafına yayıldığı ve tarım ürünlerinin Isfahan ile aynı olduğuna değinilmektedir. Rey ve Tahran'da nar, armut, şeftali ve üzüm, Verâmîn kasabasında ise pamuk, tahıl ve meyveler yetiştirilmektedir (Müstevfi, 1342 hş: 51-55).

Müstevfi'ye göre; Kazvîn'in suları çeşmelerden karşılanmak, karpuz, kavun, üzüm, ayva, erik, badem ve fıstık gibi ürünlerin çok iyi yetiştirildiğinden bahsedilmektedir. *Âsâr ve İhyâ*'a göre, yılda bir kez Kazvîn'in tarım arazilerini su basmaktadır (Fazlullah, 1368 hş: 19). Ebher vilayetinde tahıl ve meyvenin çokluğundan bahseden Müstevfi; ayva, armut ve kirazın bu vilayette yetiştiğinden bahsetmekte, Âve'de ise tahıl, pamuk ve incir çok iyi yetiştiğine değinmektedir (Müstevfi, 1342 hş: 59-60).

Nuzhet'ul-Kulûb'un aktardığı bilgilere göre, dönem içerisinde Rudbâr bölgesinde ise yetiştirilen ürünlerin tahıl, üzüm ve pamuk olduğunu Zencan vilayetinde meyve yetişmediğinden yüksek bölgelerde kanatlar sayesinde tahıl tarımı yapıldığını, bu vilayette bulunan Caliz nehri etrafında ise pirinç ekildiğini anlamaktayız. Sâve'de ise pamuk, tahıl, nar, üzüm, elma ve incir tarımı yapılmakta, Sâve'ye yakın olan Baseyn'de tahıl ve meyve iyi yetiştirilmekte ve Târmîn vilayetinde ve bu vilayete bağlı kasabalarda tahılların ve çeşitli meyvelerin

tarımı yapılmaktadır. Kazvîn'in doğusunda bulunan Talekân vilayetinde tahıl tarımı bolca yapılmakta, bunun yanı sıra ceviz ve meyveler az da olsa yetişmekteydi. Kâğızkonân'da ise pamuk tarımı yapılmaktadır (Müstevfi, 1342 hş: 61-66).

Müstevfi'ye göre; Peşkel vilayetinde tahıl, ceviz ve meyve; Kum şehrinde ise pamuk, tahıl, karpuz, incir, fıstık ve nar yetiştirilmekte, Kâşân'da karpuz ve üzüm tarımı öne çıkmaktadır. Tefreş ve Zevâre vilayetinde ise pamuk, meyve ve tahıl çok iyi yetiştirilmekte, Sûs şehrinde turunçgiller, Lerdekan'da üzüm, Burûcerd'de safran, Hürremâbâd'da ise hurma tarımı yapılmaktadır (Müstevfi, 1342 hş: 67-70).

Nuzhet'ul-Kulûb'ta Hemedan vilayetinde tahıl, Esedâbâd'da tahıl, üzüm, meyve ve pamuk tarımının yapıldığı belirtilmektedir. Yazar tarafından aktarılanlara göre; Irak-ı Acem vilayetleri arasında belirtilen Rûdrâver vilayetinde safran, Nihavend'de üzüm, tahıllar, Yezd'de ise meyve, pamuk ve tahıllar meşhurdur (Fazlullah, 1368 hş: 4; Müstevfi, 1342 hş: 71-74). *Âsâr ve İhyâ*'da baklanın her vilayette yetiştirildiği, Kâşân'da da bakla tarımının yapıldığı, ayrıca Kazvîn'de nohut yetiştirildiği yapıldığına değinilmektedir (Fazlullah, 1368 hş: 145-146, 157).

Azerbaycan: Hamdullah Müstevfi'nin eserine göre, Tebriz civarında birçok bağın mevcut olduğu, bu bağların sularını Sehend dağından aldığı, bağları sulamak için dokuz yüzden fazla kuyunun açıldığı belirtilmektedir. Zâhid kerhizi (su kanalı) Rey kapısı bölgesine, Zaferânî kerhizi Nârmîyân kapısı bölgesine ve Reşidî kerhizinin suları da iki kanaldan bağlara ulaşmaktadır. Tebriz'de tahıl, baklagiller ve meyveler çok iyi yetişmektedir. Özellikle armut, ayva ve üzümün çeşitli türleri yetiştirilmektedir. Serderûd bölgesinde ise, Serderûd nehrinin suları ile tahıl, Ervenek'te üzüm, tahıl ve meyve, Rûdkâb'da ise tahıl tarımı yapılmaktadır (Müstevfi, 1342 hş: 77, 79).

Nuzhet'ul-Kulûb'ta Gâzân Han tarafından imar edilen Ucân'da ve Erdebil'de ise tahılların yetiştirildiği bahsedilmektedir. Halhâl bölgesindeki dağdan çıkan iki değirmen çalıştıracak güçte olan bir akarsu vasıtası ile tarım yapılmakta ve Şahrûd civarında tahıl tarımı yetiştirilmektedir. Esere göre, Pîşkin vilayetinin tarım ürünleri tahıl, meyveler ve cevizdir. Müstevfi'nin eserinde Aher bölgesinde tahıl, pamuk ve meyve yetiştirilmekte olup su kanalları açısından bölge zengindir. Merdân-i Nekîm'de tahıl, pamuk ve pirinç tarımı yapılmaktadır. *Nuzhet'ul-Kulûb*'ta Hoy, Selmas ve Merend civarında üzüm, tahıllar ve meyveler yetiştirildiğine değinilmektedir (Müstevfi, 1342 hş: 80-88). Gâzân Han zamanında Tebriz civarında incir ağacı yetiştirilmeye çalışılmıştır (Yûsuffî-Alîasî, 20: 194).

Nahçıvan vilayetinde üzüm, pamuk ve meyveler yetiştirilmekte olup bölge oldukça bağılıktır. Bilkân'da tahıl ve pamuk, Bedre'de fındık Bakuye'de tahıl yetişmektedir. Gürcistan vilayetleri içinde Elan ve Ani'de tahıl, Tiflis'te tahıl ve meyveler yetişmektedir (Müstevfi, 1342 hş: 89-94). Reşidüddîn, Cürcân vilayeti ve köylerinde kaliteli unun yetiştirildiğinden, kestanenin Gürcistan vilayetinde mevcut olduğundan, iğdenin her eyalette bulunduğu ve kızılıcığın

¹⁷ Men hakkında bkz. (Özgül, 2009: 314).

Tebriz, Nahcivan, Gence ve Gürcistan'da yetiştirildiğinden bahsetmektedir (Fazlullah, 1368 hş: 40, 42, 43, 46).

Sulama yapılmadan uygulanan tahıl tarımına, Fars bölgesinde Dîm, Azerbaycan bölgesinde ise Diye adı verildiğine özellikle değinen Fazlullah; bu usul ile ekilen buğdayın daha kaliteli olduğundan bahsetmekte, bu usul ile yetişen kaliteli buğdayın on men unundan on yedi veya yirmi men ekmek ürettiğini aktarmaktadır (Fazlullah, 1368 hş: 134).

Anadolu: Hamdullah Müstevfi'nin *Nuzhet'ul-Kulûb* adlı eserinde XIII. yüzyıl Anadolu coğrafyası hakkında vergi ve tarım hususunda önemli ve detaylı bilgiler aktarılmakta, esere göre; Sivas şehrinde tahıl, Elbistan'da tahıl ve meyve, Erzincan'da tahıl, meyve ve üzüm, Erzurum'da tahıl yetiştirilmektedir. Müstevfi'nin eserinde Aksaray tahıl, meyve ve üzüm, Amasya, Bolu ve Samsun'da ise her türlü meyvenin özellikle elmanın iyi yetiştiğine Bayburt'un ise bağların az olduğuna değinmekte, Konya'da tahılın ve meyvelerin yetiştiğinden, bağların bolluğundan bahsetmektedir (Müstevfi, 1342 hş: 94-98).

Müstevfi ve Fazlullah'ın aktardığı bilgilere göre, Malatya'da akarsu ve otlakların çok fazla olduğu anlaşılmakta; ayrıca yazarlar, Malatya'da tahıl, kaysı, pamuk, ayva ve meyvelerin bolca yetiştiğine, Niğde ve Niksar'da üzüm bağlarının fazlalığına değinmektedir. Ahlat'ta meyvelerin yetiştiğine, Erciş'te üzüm, pamuk, tahıl tarımı yapıldığına *Nuzhet'ul-Kulûb* ve *Âsâr ve İhyâ*'dayer verilmektedir (Müstevfi, 1342 hş: 99-101; Fazlullah, 1368 hş: 14-15).

Reşidüddîn'in eserinde vişne, Anadolu'da bolca yetişmekte, vişne yetiştiriciliği Malatya'da yapılmakta ve yine kiraz meyvesinin Anadolu'da bulunduğu da değinilmektedir. Ayrıca Reşidüddîn, Anadolu'da meyvelerin kurutularak muhafaza edildiğinden bahsetmektedir (Fazlullah, 1368 hş: 20). Fazlullah, bademin her vilayette farklı cinslerde mevcut olduğuna, cevizin farklı cinslerde her vilayette hatta köyde yetiştirildiğine ve fıstığın diğer meyvelerden daha kıymetli görülerek yetiştirildiğinden bahsetmektedir. Yine Gürcistan vilayetinde fındığın bol olduğu ayrıca fındığın Diyâr-i Bekr ve çevresinde de mevcut olduğu eserden anlaşılmaktadır (Fazlullah, 1368 hş: 21, 23, 28, 30). *Âsâr ve İhyâ*'da dutun her vilayette yetiştiğine ve özellikle Kemah'ta yetiştirilen dutun tatlı olması ile meşhur olduğuna, Kemah dutunun kurutulduğuna ve ipek böceği yetiştiriciliğinde dut yapraklarının kullanıldığına değinilmektedir (Fazlullah, 1368 hş: 30-31).

İlhanlılar zamanında Anadolu'da yetiştirilen özellikle dokumacılıkta kullanılan keten bitkisi, tohumundan çıkarılan yağ ile aydınlatmada da istifade edilen kıymetli bir tarımsal ürün idi. Keten tarımı Fazlullah'a göre Anadolu'da özellikle Konya, Akşehir, Alaiye ve Antakya'da yapılmaktaydı. Anadolu dışında Bağdat, Hille ve Vasit'ta da keten ekilmekteydi (Fazlullah, 1368 hş: 158).

Diyâr-i Bekr ve Rebî'a: *Nuzhet'ul-Kulûb*'ta bu vilayetin dâhilinde yer alan Erbil'de tahıl ve pamuk, Diyâr-i Bekr'de tahıl ve pamuk, Resulayn'da tahıl, üzüm ve pamuk, Sincar'da üzüm, sumak, zeytin ve meyve tarımı yapılmaktadır. Müstevfi, Mardin'de ise tahıl, pamuk ve meyvelerin, Meyyafarikin'de çeşitli meyvelerin, Nusyabin'de yine farklı meyvelerin ve özellikle üzümün çok iyi yetiştiğine değinmektedir (Müstevfi, 1342 hş: 103-106). *Âsâr ve İhyâ*'da baklanın her vilayette yetiştirildiği özellikle Diyâr-i Bekr çevresinde bolca bakla tarımının yapıldığı ve özellikle Diyâr-i Bekr baklasının büyük ve tatlı olduğuna değinilmektedir (Fazlullah, 1368 hş: 145-146, 157).

Fars: Müstevfi eserinde Fars bölgesinin önemli şehirlerinden olan Şîrâz ve çevresi için tahıl, pamuk ve meyvelerin bolluğuna değinmekte ve bu bölgenin ana tarım ürünlerinin tahıl ve hurma olduğuna işaret etmektedir. *Nuzhet'ul-Kulûb*'a göre Şîrâz'a yakın yerleşimlerden olan Saadet'te ise hububat, Haber'de meyve, Hatizir ve Hanifkan, Remzevân, Dâzîn ve Devân'da pamuk, tahıllar ve meyve yetiştirilmektedir (Müstevfi, 1342 hş: 115-117). Yine Fars bölgesine bağlı bir bölge olan Serâf'ta yağmur suları biriktirilerek hurma, meyve tarımı yapılmakta ayrıca Samkân ve Hîrek'te ceviz, hurma ve turunçgiller yetiştirilmektedir. Kerân ve İrâhîstân'da kuru tarım ile tahıl, Kuvâr'da ise kanallardan gelen sular ile badem yetiştirilmekte, Beşâver bölgesinde ise turunçgiller, pirinç, hurma ve pamuk tarımı yapılmaktadır (Müstevfi, 1342 hş: 117-119, 126).

Âsâr ve İhyâ'da yazar, Fars bölgesinde yetiştirilen beyaz ve kırmızı buğdayın varlığından bahsetmekte, Berhene adı verilen bir tür arpanın Kum'da yetiştirildiğinden ve bu arpa cinsinin Tibet bahşileri tarafından bolca tüketildiği bilgisini de paylaşmaktadır. Fazlullah, bazı vilayetlerde ise siyah arpa cinsinin yetiştirildiği ve bu cins arpanın kaliteli oluşu nedeni ile hayvanlara az miktarda verildiğine değinilmektedir (Fazlullah, 1368 hş: 136-137).

Kirmân, Hürmüz, Kuhistan ve Nîmrûz: Müstevfi eseri *Nuzhet'ul-Kulûb*'ta Kirmân bölgesi içerisinde bulunan Cîreft bölgesinde ve Habîs'te hurma bahçelerinin bulunduğunu aktarmaktadır. Hürmüz bölgesinde çok iyi hurma ve şekerpancarı yetişmektedir. Yine Kirmân bölgesine bağlı olan Cermek'te hurma, yetişmekte ve Best'te tahıl ve meyve tarımı yapılmaktadır. Müstevfi'ye göre Terşiz bölgesinde de üzüm, tahıl ve incir, Tûn'da karpuz, ceviz, badem meşhurdur. Kuhistan bölgesinde yer alan Kâin bölgenin önemli yerleşimlerinden olup burada tahıl, üzüm ve meyve yetişmektedir (Müstevfi, 1342 hş: 140-146).

Horasan ve Mâzenderân: *Nuzhet'ul-Kulûb*'ta Horasan bölgesi hakkında idarî, malî ve zirâî açıdan detaylı bilgiler aktarılmaktadır. Esere göre, İsfarayn'de çeşitli meyve sebze yetiştirmekte, Beyhak'da tahıl ve üzüm tarımı yapılmaktadır. Câcerm'de tahıl ve bolca meyve, Habuşân'da tahıl, üzüm ve pamuk, yetişmektedir. Yukarıda detaylıca yer verdiğimiz Horasan dâhilinde bulunan Herât ve çevresi Ögedey Kaan zamanından beri tarımsal açıdan önem verilen

bir bölgedir. Herî nehrinin suları ile sulanan Herât'ta meyvelerden karpuz, üzüm ve tahıllar çok iyi yetiştirilmekteydi. Baherz'de ve Câm'da çok iyi ve lezzetli üzüm tarımı yapılırdı. Havf bölgesinde karpuz, üzüm, incir ve nar, Zâve'de ise pamuk ve tahıllar yetiştirilmektedir (Müstevfi, 1342 hş: 149-154).

Müstevfi'ye göre Horasan'ın önemli şehirlerinden olan Belh çevresinde üzüm ve karpuz, Cevizcan ve Haltan'da pamuk, meyveler ve tahıl, Semâncân'da üzüm, fıstık, incir tarımı yapılmaktadır. Talikân ve Faryâb'ta tahıl ve meyve, Merûrûd nehri ile sulanan Merv'de tahıl yetiştirilmektedir. Serahs bölgesinde üzüm ve karpuz tarımı yapılmaktadır (Müstevfi, 1342 hş: 155-158). İlhanlılar zamanında Mâzenderân mıntıkasında Cürcân bölgesinde tahıl hurma üzüm, Esterâbâd'da tahıl ve meyveler, Âmul'da turunçgiller, sebze, hurma ve ceviz, Sârî civarında tahıllar ve pamuk, Damgân vilayetinde tahıllar, meyveler, Simnân'da tahıl, fıstık, erik ve nar yetiştirilmektedir (Fazlullah, 1368 hş: 19; Müstevfi, 1342 hş: 159-161).

Âsâr ve İhyâ'dan edinilen bilgiye göre, bu dönemde her eyalette buğdayın farklı cinslerinin yetiştirildiği anlaşılmaktadır. Reşidüddin eserinde özellikle Horasan'da yetiştirilen buğday ve arpanın daha büyük ve uzun olduğu, başağın her iki kenarından buğday ve arpanın tane sayılarının bazen altı bazen de yedi taneli olduğuna değinmiştir (Fazlullah, 1368 hş: 136).

Reşidüddin *Âsâr ve İhyâ*'da, Gâzân Han zamanında ziraatı yapılması amacı ile Mâzenderân civarında pirincin ekildiğine, Gilân ve Mâzenderân bölgelerinde pirinç tarımının yapıldığına, Vasıt ve Mugan'da pirincin bolca ekildiğine, Gilân vilayetinde pirinç yetiştirilmek için havuzlar yapıldığına, Mâzenderân, Gurgân ve Esterâbâd'da her mevsim pirinç ekildiğine ve Gilân pirincinin diğer pirinçlerden daha iyi olduğuna değinmektedir (Fazlullah, 1368 hş: 147-149). İlhanlı ülkesinde bu dönemde pamuk, Horasan'da özellikle Kuhistan bölgesinde, Yezd ve Erdekân'da tarımı yapılan ve gayet yumuşak olma özelliği ile bilinen bir zirai ürün idi. Ayrıca pamuğun Musul, Erbil ve Isfahan'ın bazı köylerinde de yetiştirildiği Reşidüddin tarafından aktarılmaktadır (Fazlullah, 1368 hş: 163).

Yukarıdaki vilayetlerdeki tarımsal ürünlere ek olarak *Âsâr ve İhyâ*'da; Rüstendâr, Şebânkâre, Bağdat, Şuşter ve Kufe'de narenciye ve limon yetiştiriciliğinin mevcut olduğu hatta Mardin bölgesinde bile kışların ılık geçtiği dönemlerde limonun yetiştiğini özellikle vurgulamaktadır. Şuşter'de ise üzüm tarımı da yapılmaktadır (Fazlullah, 1368 hş: 50, 52, 54). *Âsâr ve İhyâ*'da Mugan, Errân, Isfahan ve Ebher'de gül yetiştiriciliği yapıldığına; Mardin ve Tebriz'de yasemin ağaçlarının bulunduğu; Arguvan ağacının ise Nahcivan ve Isfahan'da varlığından bahsedilmektedir (Fazlullah, 1368 hş: 64, 67, 68). Eserde zeytin ağacından yağ ve sabun yapımı için istifa edildiğine, farklı cinsleri ile zeytin ağacının mevcut olduğundan, Vasıt ve Hürmüz civarında az da olsa Hindistan cevizi ağacı bulunduğu bahsedilir (Fazlullah, 1368 hş: 69, 74).

Âsâr ve İhyâ'da, karpuzun ülkenin her vilayetinde yetiştiğine, salatalığın Mâzenderân, Gilân, Isfahan, Bağdat ve Diyâr-i Bekr'de bolca yetiştirildiğine, Basra, Hürmüz, Şuşter, Bağdat, Musul, Erbil, Şîrâz ve Isfahan'da patlıcan tarımının yapıldığına değinilmiştir (Fazlullah, 1368 hş: 169, 179-180, 186-187). Fazlullah eserinde Bağdat'ta yetiştirilen reyhanın meşhur olduğu, Kuhistan, Bircend, Hemedân, Kum ve Nihavend'de safran tarımı yapıldığı, Kirmân'da ise kimyonun bolca bulunduğu, Diyâr-i Bekr, Isfahan, Bağdat, Anbar, Horasan ve Fırat nehri boyunca kabağın yetiştirildiği bilgisini vermektedir (Fazlullah, 1368 hş: 161, 187, 188-189, 204). Eserde ayrıca Tebriz, Meraga, Sultaniye, Bağdat, Şîrâz ve Hemedân'da marul; Azerbaycan, Meraga, Diyâr-i Bekr ve Bağdat'ta turp; Azerbaycan, Isfahan ve Şîrâz'da genel olarak her vilayette soğan ve sarımsak tarımının yapıldığına değinilmektedir (Fazlullah, 1368 hş: 191-195).

SONUÇ

İncelememizde, XIII. yüzyılın başlangıcından XIV. yüzyılın ilk yarısına kadar Moğol İrani'nde ve sonrasında Yakınoğu bölgesinde bu bölge için önemli rol oynamış olan İlhanlı Devleti'nin hâkimiyeti zamanında tarımsal faaliyetleri ve üretimi ele almaya çalıştık. Bu dönemin tarımsal sürecini değerlendirirken dönemin kaynak eserleri ışığında Moğol istilasının getirdiği büyük iktisadî ve demografik yıkımın etkilerini tarım alanında ele almaya gayret ettik.

Çalışmamızda 1220 sonrasındaki büyük tahribatı takiben 1231'den 1339 tarihine yani İlhanlı Devleti'nin siyasî olarak son buluşuna kadar tarımsal faaliyetlerin ve kalkındırma hareketlerinin farklı dönemler içerisinde gerçekleştirilmeye çalışıldığını gördük. Bu süreçte, pek de başarılı olamayan tarımsal reformları ve faaliyetleri 1231-1256, 1256-1295 ve 1295 tarihi sonrasında genel hatları ile değerlendirdik.

İlk dönem itibari ile Ögedey Kaan zamanında özellikle Horasan bölgesinde yapılmak istenen tarımsal düzenlemenin Ögedey Kaan'ın ölümünden sonra Moğol Devleti'nin bir müddet siyasî çalkantı dönemine girmesi ile başarısız olduğunu söyleyebiliriz. Yine Ögedey Kaan zamanında Horasan coğrafyasına atanan sivil valilerin imar faaliyetlerinin de bölgedeki Moğol devlet adamlarının siyasî çekişmeleri sonucunda etkili olmadığı anlaşılmaktadır.

Mengü Kaan'ın tahta çıkması ve kardeşi Hülegü'yü Yakınoğu'ya tayin etmesi ile İlhanlı hanedanı hâkimiyetinin mezkûr coğrafyada tesis edildiği ve Hülegü zamanından itibaren Horasan, Irak-ı Acem ve Irak-ı Arab bölgelerinde tarımsal üretime geçilmesi için bazı hazırlıkların ve faaliyetlerin yapıldığını söyleyebiliriz. Bu tarımsal faaliyetler ve sulama projeleri İlhanlı bürokratlarının özellikle Cüveynî ailesinin teşviki ve gayretleri ile gerçekleşmiştir. Fakat Cüveynî ailesinin vezaretten uzaklaştırılması, İlhanlı hanedanı arasındaki siyasî çekişmeler ve tüm bunların getirdiği iktisadî çöküş tarımsal alandaki faaliyetlerin yeniden durmasına sebep olmuştur.

1295 tarihinden sonra Gâzân Mahmûd Han'ın İlhanlı tahtına oturması, siyasî iktidarın tekrar tesis edilmesi ve Vezir Reşidüddin Fazlullah Hemedânî'nin tarım alanına özel ilgi

duyması Gâzân Han dönemini diğer alanlarda olduğu gibi zirai anlamda da tam bir kalkınma, yenilenme ve düzenlenme çağı haline getirmiştir. Özellikle Reşidüddîn'in büyük sulama projeleri ve tarım ürünlerine bir botanik bilimci hassasiyetiyle ilgi duyması, bu dönemi, tarımsal faaliyetler yönünden Dünya Tarihi ve Ön Asya Türk Tarihi açısından önemli ve üzerinde detaylı araştırma yapılması hususunda ilgi çekici kılmaktadır.

Sonuç olarak; Moğol istilasının getirdiği büyük yıkım tarımsal alanda yıkıma sebep olmuş, bu yıkım sürecinin dolay olarak ülke malî yapısına ağır bir darbe vuracağı Moğol devleti bürokratları tarafından anlaşılmış, tüm uğraşlara rağmen tarımsal üretim eski seviyesine ulaştırılamamış ve hatta çoğu zaman tarımsal kalkınma çabaları sonuçsuz kalmıştır.

Tarımsal kalkınma faaliyetlerinin mezkûr coğrafyada yarım ve sonuç kalmasının yanında, ele aldığımız dönem içerisinde; Ögedey Kaan, Körgüz, Harlıg, İzzeddîn Mukaddem, Melik Mecdeddîn, İlhan Hüleğü, Şemseddîn Cüveynî, Atamelik Cüveynî, Gâzân Han ve Reşidüddîn Fazlullah gibi Moğol idaresinin önde gelen isimlerinin ziraatın yeniden canlanması için faaliyetlerde bulduklarını kaynaklardan takip edebilmekteyiz. Kaynaklardan anlaşıldığı üzere, ismi zikredilen bu şahıslar faaliyetlerini; Horasan, Fars, Irak-ı Acem, Irak-ı Arab, Diyâr-i Bekr, Diyâr-i Rebî'a ve Azerbaycan bölgelerinde daha çok yoğunlaştırmışlardır. Gâzân Mahmûd Han dönemi ile yeniden ele alınan tarımsal reform çalışmaları daha etkin bir şekilde yürütülmüş ve *Nuzhet'ul-Kulûb*, *Âsâr ve İhyâ* ve *Mekâtibât-i Reşidî* adlı eserlerden anlaşılacağı üzere tarımsal alanda belirli bir iyileşme ivmesi de dönem içinde kazanılmıştır. XIII. yüzyıl Moğol tarihinin kaynak eserlerinde bizlere satır aralarında aktarılan tarım ile ilgili bu bilgiler; Moğol döneminin sadece büyük bir yıkım zamanı olmadığını aynı zamanda, dönemin devlet adamlarının uğraşları ile tarımsal alanda sonuçları müsbet olmasa da bazı kalkınma faaliyetlerinin gerçekleştirilmeye çalışıldığını bizlere göstermektedir. Tarih araştırmacıları tarafından dönemin, siyasî ve askerî seyrinin yanında, özellikle bayındırlık çalışmaları ve kültürel faaliyetler bağlamında da incelenmesi gerektiği kanaatindeyiz.

KAYNAKÇA

- Ârifnîyâ, M. (1387 hş.), “Kârgerdhâyî ‘İtikâdî Nehâd-i Vezâret der ‘Ahd-i İlhânân”, Zâmâne, 73-74: 33-36.
- Âştîyânî, A. İ. (1374 hş.), *Târîh-i Mogûl ve Evyâl-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, Tahrân.
- Benâketî, (1348hş.), *Târîh-i Benâketî*, Tahrân.
- Beyânî, Ş. (1993), *Dîn ve Devlet der İrân ‘Ahd-i Mogûl*, I-II, Tahrân.
- Carpini, P. (2014), *Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnâmesi (1245-47)*, Ankara.
- Cüveynî, A. (1329 hş.), *Târîh-i Cihânguşâ*, I-II-III, Tahrân.
- Dayı, Ö. (2020), *Moğolların Teşkilat ve İdarî Tarihi*, Ankara.
- Dihhudâ, A. E. (1373 hş.), “Bâliş”, *Lugatnâme*, III, Tahrân, 3489.
- Dihhudâ, A. E. (1373 hş.), “Atâ Melik Cüveynî”, *Lugatnâme*, X, Tahrân, 14065.
- Ebrû, H. (1370 hş.), *Coğrafyâ-yi Târîh-i Horâsân der Târîh-i Hâfiz Ebrû*, Tahrân.
- Hândmîr, (1333 hş.), *Habîbu 's-Siyer*, I-III, Tahrân.
- Hâfî, F. A. (1341 hş.), *Mecmel-i Fasîhî*, I-II-III, Meşhed.
- Hemedânî, R. F. (1947), *Mekâtibât-i Reşîdî*, Lahor.
- Hemedânî, R. F. (1368 hş.), *Âs'ar ve İhyâ*, Tahrân.
- Hemedânî, R. F. (1374 hş.), *Câmi'u't-Tevârih*, Tahrân.
- Herevî, S. (1381 hş.), *Pîrâste-i Târîhnâme-i Herât*, Tahrân.
- Herevî, S. (1943), *Pîrâste-i Târîhnâme-i Herât*, Kalkuta.
- Kâşânî, E. M. (1348 hş.), *Târîh-i Olcâyûtû*, Tahrân.
- Kazvîni, H. M. (1342 hş.), *Nuzhet'ül-Kulûb*, Tahrân.
- İsfizârî, M. (1339 hş.) *Ravzât'ul Cennet*, I-II, Tahrân.
- Marshall, R. (1996), *Doğudan Yükselen Güç Moğollar*, İstanbul.
- Mîrhând, (1339 hş.), *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, I-XI, Tahrân.
- Munferd, M. F. - Târim, M. (1384 hş.), “Berresîyî Vazî'yet-i İktisâdîyî Reb'-i Reşîdî der Devre-i İlhânî”, *Faslnâme-i 'İlmî-Pejûheşî 'Ulûm-i İnsânî*, 55: 106-138.
- Nahçivânî, H. (1964), *Dustûru'l-Kâtib fi Ta'yînu'l-Merâtib*, I-II, Moskova.
- Nahçivânî, H. (1976), *Dustûru'l-Kâtib fi Ta'yînu'l-Merâtib*, I-II, Moskova.
- Nesevî, (1366 hş.), *Sîretu's-Sultân Celâleddîn Mengübürtî*, Tahrân.
- Özgüdenli, O. G. (2006), *Ortaçağ Türk-İrân Tarihi Araştırmaları*, İstanbul.
- Özgüdenli, O. G. (2007), “Ögedey Han”, *DİA*, XXXIV, İstanbul, 21-22.
- Özgüdenli, O. G. (2009), *Gâzân Han ve Reformalar (1295-1304)*, İstanbul.
- Petroşevsky, I. P. (1344 hş.), *Keşâverzî ve Münâsebet-i Erzî der İrân ‘Ahd-i Mogûl*, I-II, Tahrân.
- Rahmetî, M.-Fellâhî, V. (1394 hş.), *Tesîr-i İslâhât-i Gâzân ber Vazî'yet-i Keşâverzî Kalemürü-i İlhânî*, *Feslnâme-i İlm ve Pejûheşî Târîh-i İslâm ve İrân*, 26, 71-98.
- Rezevî, E. (1388 hş.), *Siyâset ve İktisâd der ‘Ahd-i İlhânân*, Tahrân.
- Sa'îdlü, H. (1366 hş.), *Mesâil-i Keşâverzî der İrân*, Tahrân.
- Subaşı, Ö. (2019), “Moğol Neküderilerin Kökeni ve Faaliyetleri”, *Belleten*, LXXXIII, 853-886.
- Şa'bânî, R-Emîrî, Z. (1390 hş.), “İkdâmât-i Hânedân-i Cüveynî der Zâmân-i Mogûl”, *Faslnâme-i 'İlmî- Pejûheşî Moskoviyye*, 16: 105-117.
- Şebânkâreî, (1343 hş.), *Mecma'u'l-Ensâb*, Tahrân.
- Şîrâzî, Ş. A. F. (1346 hş.), *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, Tahrân.
- Tûsî, M. E. E. (1388 hş.), *Ferheng-i Lugât-i Edebî*, I-II, Tahrân.
- Uyar, (2020), *İlhanlı Devleti'nin Askerî Teşkilatı*, Ankara.
- Yâverî, A. R. (1359 hş.), *Mukaddemeî ber Şenâht-i Keşâverzî-yi Sonnetî der İrân*, Tahrân.
- Yûsuffîr, Ş-Alîasl, P. (1390 hş.), *Keşâverzî ve Umûr-i Zira'î Tebrîz der Dovre-i Gâzân*, *Mecelle-i Târîh*, 20, 188-205.
- Yuvalı, A. (1993), *Çağatay Hanlığı*, *DİA*, 8, 177-178.
- Yuvalı, A. (1996), *Gâzân Han*, *DİA*, 13, 429-431.

EXTENDED ABSTRACT

In our review, XIII. the beginning of the century XIV. We tried to deal with the agricultural process during the domination of the Ilkhanid State, which played an important role in Mongolian Iran until the first half of the century and the Near East region after that. While evaluating this process, we evaluated the effects of the great economic and demographic destruction brought about by the Mongol invasion in the field of agriculture in the light of the literature of the period.

In our study, following the great destruction after 1220, we saw that agricultural activities and development movements took place in different periods from 1231 to 1339, that is, until the political final invention of the Ilkhanate State. In this context, we evaluated the agricultural reforms and activities that were not very successful after 1231-1256, 1256-1295 and 1295.

As of the first period, we saw that the agricultural arrangement that was intended to be made especially in the Khorasan region during the time of Ögedey Kaan failed after the death of Ögedey Kaan, with the Mongolian State entering a period of political turmoil. We also see that the construction activities of the civil governors who were appointed to the Khorasan geography during the time of Ögedey Kaan were not effective as a result of the political conflicts of the Mongolian statesmen in the region.

With the ascension of Mengü Kaan and the appointment of his brother Hülegü to the near east, we came to the conclusion that the İlhanlı family was established in the aforementioned geography and that agricultural activities were carried out in Khorasan and Iraq-i Persian, Iraq-i Arab regions since the time of Hülegü. These agricultural activities and irrigation projects were carried out with the encouragement and effort of the İlhanlı bureaucrats, especially the Cüveynî family. However, the exclusion of the Cüveynî family from the vizier, the political conflicts between the Ilkhanid dynasty and the economic collapse brought about by all these caused the activities in the agricultural field to cease again.

After 1295, Gâzân Mahmud Han's ascension to the Ilkhanid throne, the reestablishment of political power and the special interest of the Vizier Reşiddîn Fazlullah in the field of agriculture made the Gâzân Han period a full age of development, renewal and regulation in terms of agriculture as in other fields. Especially, Reşiddîn's interest in large irrigation projects and agricultural products with a botanical scientist sensitivity makes this period important in terms of agricultural activities, World History, Front Asian history and General Turkish History, and it is interesting to do detailed research on it.

XIII. The Mongol invasion, which affected Khorasan, Iran, Azerbaijan, Iraq and Persian regions at the beginning of the century, not only changed and transformed these regions in political and military terms, but also directed them to a different course in social, cultural and economic channels. With this state, the aforementioned geography, which is the focus of our study, has suffered a great destruction in terms of population and agriculture. The destruction caused by the Mongolian military operation economically brought the region to the match of extinction. Especially after 1231 when governors were appointed to the region and 1256, when the Ilkhanate state was established, the efforts to make this geography prosperous again are remarkable in agricultural terms. Considering the overall development activities implemented in every field, it is aimed to revive agricultural production first in order to correct the deteriorating economic structure. XIII in our study. Although this region, which has witnessed many military turmoil throughout the century, has not been able to achieve certain success, we will examine the development activities and production in the agricultural field, especially within the framework of the Ilkhanid state.

As a result; The great destruction caused by the Mongol invasion caused destruction in the agricultural field, it was understood by the Mongolian state bureaucrats that this destruction process would be a heavy blow to the financial structure of the country, despite all efforts, agricultural production could not be brought to its previous level and even agricultural development efforts were inconclusive. The agricultural reform studies, which were reconsidered during the period of Gâzân Han, were carried out more effectively and as it can be understood from the works named *Nuzhet'ul-Kulüb, ârsâr ve İhyâ* and *Mekâtibât-i Reşîdî*, they gained a certain improvement. This information, which is conveyed to us between the lines in contemporary source works, shows us that the Mongolian period was not only a time of great destruction, but also that some development activities were tried to be carried out in the agricultural field with the efforts of the statesmen of the period. We believe that especially the period should be examined in terms of public works and cultural activities besides the political and military point of view by history researchers.